

MAKEN SEKS EN GEWELD DE MAN?

Antropologische blik op dienstplicht en opleiding beroepssoldaat als sekse-socialisatie in een natiestaat ¹

Dirck van Bekkum

Dienstplicht als rite de passage

Dienstplicht is bij uitstek een enculturatie, socialisatie en inburgeringsstructuur. Volgens de hoogleraar militaire geschiedenis H. van Amersfoort vormde invoering van de algemene dienstplicht in de 19^e eeuw het belangrijkste instrument om nieuwe generaties (mannelijke) burgers tot nationale Nederlanders te maken. Tijdens hun dienstplicht leerden deze jonge mannen Nederlands (ABN) verstaan en spreken, want de regionale dialecten fungeerden op veel plaatsen als lokale voertaal. Zij verkeerden lange tijd onder leeftijdsgenoten en onder leiding van volwassen mannen die de landelijke centrale macht (staat) vertegenwoordigden. Disciplinerende aanleren betekende ook het nationale belang voorop stellen ten opzichte van het familiale, lokale en regionale belang.

Loyaliteiten naar de eigen familie, naar de eigen streek werden onderdrukt. Grote fysieke inspanningen gingen samen met het leren geweld uit te oefenen voor een 'groter doel': koningin en vaderland. Mannelijkheid en nationaliteit werden indringend vervlochten in een 'rite de passage'. Jongens werden 'man' in het leger. De Nederlandse dienstplicht werd in 1996 afgeschaft als gevolg van veranderde militaire en politieke machtsverhoudingen tussen oost en west. Bij de afschaffing in Nederland is nooit goed nagedacht over bijvoorbeeld de positieve 'bij-effecten' van dienstplicht. Zoals kanaliseren van vechtlust impulsen tot sociale proporties en het inburgeren in de nationale Nederlandse cultuur via het opleiden tot soldaat. Dienstplicht kan vanuit dit perspectief gezien worden als een 'nationaliserend' instrument. De bovengenoemde van Amersfoort schreef in 1993 in zijn oratie:

'... De dienstplicht wordt ... in de tweede helft van de negentiende eeuw een ware rite de passage, zowel in intellectueel, emotioneel als in fysiek opzicht. Zij verhoogt de geletterdheid en fysieke conditie en zij laat de jeugd zien dat de wereld groter is dan het dorp van herkomst. De dienstplicht en het leger worden de school der natie en van het nationalisme...' (1993).

Volwassenwording en inburgering in de nationale gemeenschap gaan samen. De dienstplicht, was naast de leerplicht, waarschijnlijk een van de sterkste 'inburgerende en nationaliserende' instrumenten van de afgelopen 150 jaar in Nederland. Het zorgde ervoor dat grote aantallen jonge mannen uit alle groepen, lagen en regio's van Nederland in een indringende conditionerende structuur 'tot man werden' en tot 'Nederlander' gemaakt werden. Initiaties tot man en volwaardig Nederlands burger via de krijgsmacht verloopt echter niet altijd effectief. De recente en oudere incidenten van militairen in Scandinavië en Duitsland geven daarvan blijk. Ook dienstweigering en ex-militairen die excessief geweld plegen vormen signalen van weinig begrepen processen rond dienstplicht en/of dienstverbanden als beroepsmilitair. De psychoanalyticus Gomperts analyseert de moord van ex-marinier op zijn ex-vrouw, haar broer en ex-schoonouders. In zijn analyse speelt de opleiding tot leren doden (en vooral het 'onbewust' internaliseren ervan) als militair een centrale rol (2003). Hij haalt vergelijkbare gevallen aan zoals een Libanon veteraan en drie Amerikaanse militairen die moorden pleegden (2005).

Via voorbeelden uit mijn eigen participerende observaties onder (psychiatrisch opgenomen) dienstplichtigen probeer ik hier een beeld te schetsen van mannelijke volwassenwording via de taken en beroepsvorming tot soldaat en de problemen die daarmee gepaard kunnen gaan. Korte etnografische vignettes van dienstplichtige jonge mannen belichten de sekse-socialisatie van mannen in een natiestaat als Nederland. Naast vergelijking met etnografisch materiaal rond initiaties uit primale culturen stip ik hier en daar de actuele stand van cultureel zelfreflecterende kennis aan op macroprocessen in West-Europese natiestaten en individuele processen van 'Affekthausalt'. Hierbij worden inzichten van Norbert Elias, Michel Foucault en Pierre Bourdieu gebruikt. Elias' vraagt aandacht voor wisselwerking tussen ontstaan van geweldsmonopolie in natiestaten en veranderingen in gevoelshuishoudingen van burgers (civilisering) (1986, 2002). Foucault's legt nadruk op disciplinerende en corrumperende van de seksualiteit en geweld bij burgers van West-Europese Natiestaten (1984, 1986, 2001). Bourdieu's werpt (antropologisch) licht op ontstaan en reproductie van mannelijke dominanties (1990, 2001). De culturele reflecties van deze drie onderzoekers overlappen elkaar. Samen bieden zij een vernieuwend perspectief op de gewelds- en sekse-socialisatie bij jonge mannen in Nederland en niet te vergeten op de Europese tot standkoming en het functioneren van natiestaten (van Bekkum 2002a). Ik wil ook proberen hier een voorzichtige conceptuele aanzet te doen tot een kader rond eer en geweld aan de hand van de rol van de socialisatie tot het worden van soldaat onder jonge mannen in de Nederlandse samenleving. ²

Rode Rasta in Groningen

Een dienstplichtige militair werd mei 1983 opgenomen op de afdeling Psychiatrie van het Militair Hospitaal te Utrecht na herhaaldelijk agressief gedrag, afgewisseld met depressieve en suïcidale momenten. Ik werkte daar als arbeidstherapeut en kreeg deze jonge man doorverwezen naar mijn non-verbale groepstherapie.³ Toen ik Koen voor het eerst zag op de gesloten afdeling was hij afwezig, bang en afhoudend. Hij had kort, rood haar en een gemiddeld postuur. Zijn gedrag en spreken leek in aanvang oninvoelbaar. Hij stond telkens op en sprak dan in zichzelf. Ik probeerde hem te bereiken via ambachtelijk handwerk. Na dit gesprek wilde Koen wel meedoen aan arbeidstherapie. Nadat hij verschillende keren was geweest, vroeg hij of hij een muziekcassette mocht meenemen naar de werkplaats. Ik ging akkoord en het bleek reggae-muziek te zijn. Mijn vraag hoe hij aan deze muziek kwam bleek een sleutel te zijn op zijn problematiek vanuit een integratieve invalshoek. Deze wat schuwe jongen, afkomstig van het Groningse platteland, was een serieuze Rastagelovige. Deze overtuiging lag ten grondslag aan zijn opname. Hij was er drie jaar mee bezig, had de spirituele waarden geïnternaliseerd en had twee jaar zijn voeding, haardracht, dagindeling en toekomstperspectief daarmee vormgegeven. Vanuit de bevrijdingstheologie van de Rastabeweging was hij als roodharige Rastajongen in Groningen gaan werken in een opvangcentrum voor weggelopen kinderen. Door zijn eigen kwetsbare gezinsachtergrond was hij daar echter vastgelopen. Toen hij voor dienst werd opgeroepen moest zijn haar eraf en was de kans dat hij zijn ongewone visie op het leven, en het daarbij behorende dagelijks meditatieritme, vol kon houden nihil. Zijn leefwereld was, met zijn naïef-oprechte provincialiteit, voor zijn maten een niet te missen kans. Hij werd pisaal in de dominante Randstedelijke cultuur van zijn kamer en van het peloton. Koens diepe loyaliteit aan de Rasta-overtuiging bracht hem in een onoplosbaar identiteitsconflict. Vanuit een traditioneel noordelijk 'rood' werkersmilieu was de affiniteit met de, uit onderdrukking gegroeide Rastareligie, ontstaan. Toen hij in dienst de symbolen van zijn levenswijze moest opgeven, meer en meer moest verbergen, was de verhouding tussen buiten- en binnenwereld definitief uit evenwicht geraakt. Hij kwam terecht in een diepe crisis waarin al de breuken in zijn socialisatie oncontroleerbaar zichtbaar werden.

Het pesten waaraan Koen leed is een uitsluitingspatroon dat vanuit antropologisch en genderperspectief nog weinig fundamenteel onderzocht en begrepen. Jonge mensen sluiten net zoals volwassenen mensen medemensen in hun sociale verbanden in bepaalde situaties in- en uit. In- en uitsluiting is een groepsdynamiek die universeel menselijk is die ik elders benoemde als: *To Belong and To Be Different* (1999a).⁴ De universaliteit is gemakkelijk te demonstreren. Als er oorlog-bezetting is of voedingsproblemen zijn, zoals in de Tweede Wereldoorlog in Nederland, heb ik meer over voor de zoon van mijn broer dan voor de zoon van mijn buurman. En als het er echt op aan komt dan kies ik uiteindelijk eerder voor mijn zoon dan voor de zoon van mijn broer. Dit is een basiskenmerk in bloed- en sociale verwantschap die tot uitdrukking komt in de uitdrukkingen: 'het hemd is nader dan de rok' en '*blood is thicker than water*'.

Bij mannen die op jacht zijn en in gevechtshandelingen terecht komen iets dergelijks tot stand. Daaruit ontstaat een specifieke indringende sociale verwantschap die in veel hollywood (oorlogs)films is geromantiseerd. Dat 'oude jongens krentenbrood' gevoel komt al op gang onder soldaten in opleiding. Soldaat worden lijkt spannend, is uitputtend, je mag geweld uitoefenen en de dood is dichtbij. Van de ander en van mij. Die ingrediënten oefenen zeker in een geciviliseerde en gepacificeerde samenleving als de onze nog steeds aantrekkingskracht uit op jongens en jonge mannen. Dat zie je in de wervingscampagnes en reclames van de krijgsmacht. In het veldwerkonderzoek antwoordden zij op de vraag 'waarom in dienst gegaan?' meestal met thema's als 'spanning, avontuur, wapens, samen vechten en gevaar'. Veel jongens en jonge mannen (niet alle) hebben een bijna 'natuurlijke' behoefte aan gevaar. Er heerst een ongeschreven wet onder jongens dat je sneller en beter 'man wordt' als je met gevaar kunt omgaan. Een jongeman vertelde: '...de kick van gevaar is verslavend, mijn moeder en mijn vriendin begrijpen dat niet...'

Als er gevaar dreigt wordt de cohesie in elke menselijke groep groter. Als het overleven van de groep in gevaar komt kan het proces 'ieder voor zich' ontstaan maar is het ook mogelijk dat de groep zich aansluit om met alle kracht en competenties gezamenlijk te overleven. Van de sterkere cohesie en voor elkaar opkomen wordt in de opleiding tot soldaat en zeker in gevechtshandelingen gebruikt gemaakt. Jonge mannen zijn gemakkelijker te manipuleren dan volwassen mannen met meer levenservaring. Zeker als het om avontuur, spanningen, rivaliteit en vechten gaat. Sport is een van de belangrijkste vervangers en uitlaadkleppen voor jonge mannen in onze gepacificeerde samenleving. Elias en Dunning beschreven deze verschuiving naar sport in het Europese proces van 'civilisering' op indrukwekkende wijze (1986 zie ook van Bekkum 1983). Wat militaire dienstplicht en een baan als beroepsmilitair voor jonge mannen aantrekkelijk maakt naast deze elementen is het gevoel van saamenhorigheid, van voor elkaar opkomen en van op elkaar moeten rekenen als het er echt op aan komt. Zij gaan voor elkaar door het vuur. Als een 'maat' of 'kameraad' in gevaar is of gedood wordt zijn ze tot alles in staat. De 'romantische beelden' van mannelijkheid vormen de uiteindelijke basis voor elk leger. Zonder jonge mannen met veel testosteron en zoekend naar hun identiteit geen gevechten in gevaarlijke situaties. De ingrediënten van gevaar en solidariteit en door het vuur gaan voor je groep komen aardig in de buurt van de werkzame bestanddelen van rites de passage voor jonge mannen die ik verderop beschrijf (Morinis 1968, van Bekkum 1998c).

Een blonde Indiaan uit Bloemendaal

In mijn werk als arbeidstherapeut-onderzoeker in de psychiatrie ontmoette ik Mark in 1987. Hij was ongeveer 1,80 meter lang, 19 jaar, een beetje slungelig en hij had lang blond haar en was opgegroeid in Aerdenhout. Hij was ingestuurd omdat hij zich op de kazerne steeds meer isoleerde en vreemd ging doen. Hij liep met een veer in zijn haar rond en werd 's avonds laat zittend met gekruiste benen op het gras naast het exercitieterrein aangetroffen. Hij werd meer en meer gepest om zijn afwijkend gedrag. Op een gegeven moment was hij niet meer aanspreekbaar en werd daarom bij ons op de afdeling psychiatrie gebracht. Er werden wanen geconstateerd en men startte met medicinale therapie en andere therapieën. Nadat hij enkele weken zonder veer bij mij op ambachtelijke therapie was geweest verscheen hij inderdaad met een veer en beschilderd gezicht. Ik was verbaasd, dacht aan de wanen die misschien weer terugkwamen en schonk er eerst geen aandacht aan. Toen ging bij mij een lichte branden en herinnerde mij dat ik enkele dagen geleden tijdens de koffie iets had verteld wat je over handwerk en ambacht van Eskimo's kunt leren. Onder de koffie begon ik daar weer over en vroeg Mark of hij iets van Indianen wist. Eerst voorzichtig, maar toen er meer vragen van anderen kwamen, begon hij te vertellen over zijn passie en zijn verwarring. Hij was al jaren geïnteresseerd in Indianen, was een jaar geleden in Amerika bij de Indianen op bezoek geweest en had enkele maanden bij hen in de buurt gewoond. Hij had verschillende lessen en bijeenkomsten van deze mensen gevolgd en was zeer onder de indruk hoe ze dachten over de plaats en taak van de mensen in de natuur. 'De mensen', zo vertelde hij, 'zijn deel van de natuur en zij zijn organismen naast andere planten en dieren. De Indianen luisteren naar en leren van de dieren en de planten voor antwoorden op allerlei vragen'. Mark vertelde verder dat hij die ervaringen zo belangrijk vond dat hij die in praktijk wilde brengen, omdat hij meende dat wij in Europa die precies zo nodig hebben in hoe wij met elkaar en met de natuur omgaan. Na zijn middelbare school wist hij nog niet hoe dat nu in de praktijk te brengen. Daarom ging hij eerst maar in dienst. In het leger echter werden zijn gewoonten, zijn meningen en lange haren niet op prijs gesteld. Zijn gedrag was 'cultural out of place' en hij zag na enige tijd geen enkele mogelijkheid om met zijn 'andere gedrag' aanwezig te zijn en viel, in een 'coping' en/of verzet, terug op zijn aangeleerde gedrag bij de Indianen. Het beschilderen van zijn gezicht, de veer die hij had gekregen en het langdurig in de natuur alleen zijn, waren voor hem, zoals hij zei, 'erg belangrijk bij het zoeken van zijn levensweg'. Hij was bezig zijn persoonlijke rituelen te ontwikkelen en uit te voeren, maar die pasten niet in het Nederlandse nationale, mono-culturele patroon. Hij werd meer en meer gepest en niet begrepen door zijn maten en het kader. Zijn gedragingen en uitingen werden als zo afwijkend gezien dat ze als psychiatrisch werden geduid: isolerend gedrag, waanachtig beeld, antisociaal.

Vanuit een antropologische bril vertoonde zijn gedrag kenmerken van initiatieriten zoals ik die uit de literatuur in mijn studie kende. Dat zette mij aan het denken. Uit onderzoek van initiatieceremonies in stamculturen wist ik dat adolescentie jongens in de Sioux cultuur in isolatie moeten zoeken naar een levensbeeld, een rode draad waarlangs plannen, handelingen, acties in hun leven geordend worden. En Mark was daar gewoon in Nederland mee verder gegaan. Hij voelde zich na zijn uiteenzetting in de groep opgelucht en gerespecteerd. Bij navraag bleek dat geen van de hulpverleners (!) in die afgelopen weken Mark naar de achtergrond van zijn gedrag had gevraagd. Zij hadden allen de 'bril van de psychiatrie opgezet en opgehouden' en zijn gedrag als een waan gezien. De volgende stappen waren natuurlijk niet gemakkelijk. Hoe Mark's werkelijkheid een plaats te geven in mijn begeleiding? En nog belangrijker: hoe deze blinde vlek in het psychiatrische systeem van de afdeling zichtbaar te maken?

De eerste reacties van zijn behandelaar op mijn observaties van de belevingswereld van Mark waren nogal sceptisch. Maar na mijn antropologische benoeming van het gedrag van Mark was hij bereid om zijn houding te heroverwegen. In het eerstvolgende gesprek met zijn behandelaar deed Mark zijn verhaal opnieuw en in de volgende teamvergadering werd het kort genoemd. Het 'verbleken van de wanen' in de weken daarna werd echter eerder aan het 'aanslaan van de medicijnen' toegeschreven dan aan de erkenning van de realiteitswaarde van Mark's belevingswereld. Na een maand werd hij ontslagen.

Mark, zoals elke jongeman, had zijn dromen. De Indiaanse cultuur sloot wonderwel aan bij zijn dromen, maar bleek niet eenvoudig in Nederland in praktijk te brengen. Zijn opleiding tot dienstplichtig soldaat bracht hem in problemen omdat hij voor zichzelf een ander beeld van manzijn voor ogen had. In arbeidstherapie hielp ik hem met het bedenken en maken van een symbolisch werkstuk. Na enkele dagen kwam hij op het idee van een adelaar (het heilige dier van de Indianen) in reliëf van dunne messing. Het werkstuk kan gezien worden als een 'transitioneel of limineel object' in de opvatting van de kinderpsychiater Winnicott (van Bekkum 1998e). Het werkstuk functioneerde ook als intermediair tussen hem en zijn omgeving en was middel tot contact en tot communicatie van zijn afwijkende denkbeelden. Het was ook begin van de materialisering/concretisering van zijn levensbeeld en zette een proces in gang hoe zijn "droom" in een maatschappelijke vorm om te zetten. Mark had een middelbare schoolopleiding, maar wist niet wat te gaan doen. Uiteindelijk vond hij een werkervaringsplaats bij de bouw van het VOC schip de Batavia te Lelystad. Twee jaar later hoorde ik via een collega dat Mark culturele wetenschappen studeerde en zich onder andere bezig hield met de studie naar Indiaanse rituelen.

Mark overleefde de dienstplicht en de opname in de psychiatrie omdat hij uit een elite goed opgeleide familie uit de Randstad kwam en omdat hij een sterk betekenisgevend en zingevend kader als adolescent had ontwikkeld. Hoewel daarin zeer geïsoleerd kwam hij niet in de problemen die Koen psychisch destabiliseerden. De maten in zijn bataljon konden Mark niet afdoen als 'regionaal' en 'boers'. Hij werd niet gepest op de manier zoals dat bij Koen gebeurde die ook een zeer specifiek zingevend kader (Rastafari) had geïnternaliseerd.

Turkse Rotterdammer in Nederlands leger

Ik begeleidde Mehmet in 1985. Hij was dienstplichtig militair in het Nederlandse leger en wilde ook dienen in het Turkse leger. Hij was geboren in Rotterdam en was trots op zowel zijn Nederlandse, als zijn Turkse nationaliteit. Mehmet werd door zijn maten meerdere malen geprovoceerd. Hoewel hij absoluut niet gewelddadig was, viel hij uiteindelijk de betrokken jongens aan. Hij ging 'op rapport' en ging voor enkele dagen 'achter de deur'. Toen zijn maten enkele maanden later weer iets smerigs zeiden, over zijn moeder, mishandelde hij een sergeant die in die situatie geen grenzen stelde en zijn terechte verbale woede niet accepteerde. Tijdens en na zijn straf werd hij steeds somberder. Toen dat ernstige vormen aannam en hij niet meer at, werd hij opgenomen op onze afdeling Psychiatrie.

Wat Mehmet overkomt, is geen uitzondering en daarmee exemplarisch bedoeld. De incidenten lijken op het eerste gezicht ernstige vormen van pesten, zoals vaker in het nieuws is geweest in de tijd dat de dienstplicht nog gold. Ik wilde Mehmet's lotgevallen grondig antropologisch analyseren vanuit nationaal en etnisch-regionaal mannelijk perspectief. Zijn lot valt buiten de culturele waarneming van de meeste betrokkenen en daarmee kan dit soort uitsluiting en onderdrukking voortduren. Met het methodische concept 'doxa' van Pierre Bourdieu (2001) is het mogelijk de relatief onzichtbare werking (*out of cultural awareness*) van gevestigde machtsverhoudingen te onthullen. Mehmet's eigen woorden in gesprek met mij tijdens een (groeps)therapieessie:

"...Op onze kamer in de kazerne met tien andere soldaten begon het. Zij hielden niet op, 's avonds als we klaar waren met ons werk, met grappen te maken en mij pijn te doen. Ik hou zelf ook wel van een grap en doe het zelf ook. Maar twee van die jongens bleven maar door zeiken en noemden mij een stomme Turk. 'Hé, domme buitenlander jij kunt zeker nog niet tot tien tellen?' De eerste keer lachte ik en vertelde dat ik MTS had. Maar de volgende avond gingen ze weer door en ik zei een paar keer dat ze moesten stoppen. Toen ging ik over de rooie, ik raakte hem waar ik maar wilde, wierp hem op de grond en wilde zijn keel dichtknijpen. Zij vertelden mij dat later want ik kon mij niets herinneren wat er was gebeurd na de eerste klappen. Vier maten hebben mij van hem afgetrokken en riepen de sergeant. Het hele gebeuren werd met een deel van de kamer besproken maar niemand zei iets over dat verschrikkelijke en ik ging dat zelf ook niet zeggen. Ik werd twee dagen vastgezet. In de maanden daarna is dit nog twee keer gebeurd en de laatste keer was het die andere gozer. Na zo 'n knokpartij gingen bij mij de gordijnen dicht en ik wilde niets en niemand meer zien. Na die derde keer wilde ik zelfs in het weekend niet meer naar huis. Ik lag dagen op mijn bed en toen stuurden ze mij naar de compagnie arts en die stuurde mij hierheen. Daarom vraag ik u: waarom blijven mensen elkaar pijn doen? Ik wil graag een Nederlandse soldaat zijn..."

Mijn poging tot verklaring vanuit een antropologisch en gender- en cultureel perspectief is als volgt. Mehmet zocht zijn mannelijke trots in verbinding met zijn nationale loyaliteiten van zijn Nederlandse en Turkse manzijn en burgerschap. Op mannelijk niveau kon die sterke positieve trots niet door vertegenwoordigers van de dominante nationale Nederlandse cultuur worden getolereerd. Expressieve uitingen van mannelijk eergevoel horen niet (meer) tot het dominante Nederlandse cultuurgoed. Wel bij het Turkse en Marokkaanse cultuurgoed. Eergevoel is een positieve mannelijke eigenschap omdat daarmee sociale waarden (bijvoorbeeld ter bescherming van het kwetsbare) in stand worden gehouden in elke gemeenschap. Die kunnen in andere samenlevingen minder passend zijn. Maar zonder trots en eergevoel is antropologisch gezien geen samenleven op langere termijn mogelijk (Blok 2001, van Eck 2002). Mannelijke trots en eergevoel bijvoorbeeld in beroep en sport lijken aan erodering onderhevig de laatste halve eeuw. In het geval van Mehmet was sprake van een omkering. Teveel trots in Nederlandse situaties roept onzekerheid en soms zelfs jaloezie op. Door vertegenwoordigers van de nationale dominante cultuur (randstedelijk urbane dienstplichtigen) werd Mehmet in sterk conflicterende nationale en etnische loyaliteiten gebracht. Langdurige conflicterende loyaliteiten zonder ontlading zijn desastreuus voor iemands culturele en daarmee mentale stabiliteit. Bij jongens hoort meer een fysiek-emotionele dan een verbale ontlading en is vorm van 'coping' voor onoplosbare innerlijke turbulentie. Mehmet provoceren en laten ontploffen in zijn vechtlustimpulsen door zijn moeder te beledigen was gericht op een dergelijke ontlading om hem over zijn eigen agressie en 'culturele grens' te duwen. De aanval op de sergeant was de overwinning van de 'doxa', van de bestaande nationale en mannelijke dominantie. Volwassen mannen kijken regelmatig met voldoening en tevredenheid toe hoe jonge mannen hun gevestigde belangen verdedigen.

Processen van man- en burgerschapsvorming: Pierre Bourdieu

De in 2002 overleden antropoloog en politiek filosoof Pierre Bourdieu benadert gender meer vanuit mannelijke dominantie en minder vanuit vrouwelijke onderdrukking zoals dat gangbaar is in feministisch onderzoek en literatuur. Bij mannelijke dominantie voel ik mij ik als mannelijk onderzoeker en begeleider van jonge mannen meer thuis.⁵ Vanuit antropologisch, cultuurvergelijkend perspectief, bestudeerde Bourdieu langdurig de traditionele Kabyle (Berber) boerensamenleving in Algerije. Volgens Bourdieu wordt daar mannelijke dominantie (en daarmee vrouwelijke onderwerping) gezien als vanzelfsprekend door God gegeven, als 'natuurlijke orde der dingen'. En hij vertaalt dat naar West-Europese samenlevingen waarin hij ook ziet dat mannelijke dominantie tot in de 'haarvaten' van onze sociale verbanden is ingebed (2001). Mannelijke dominantie is bij mannen én bij vrouwen 'geschreven in hun lichamen' De natuurlijke orde der dingen, dat wil zeggen de manier waarop ieder van ons als lid van meerdere subgroepen de wereld indeelt, ordent en classificeert, blijkt

bij nader inzien de kern te zijn van hoe etniciteit en cultuur als collectieve identiteit door vele samenlevingen worden beleefd en geleefd. Bourdieu gebruikt hiervoor een metafoor uit ons Europees taalkundig erfgoed. Hij conceptualiseert ons dagelijks vanzelfsprekende arsenaal van (bijvoorbeeld seksespecifiek) handelen als de 'doxa'. De doxa is een gegeven en wordt nooit ter discussie gesteld. Wij vragen ons bijvoorbeeld nooit af hoe onze dagelijkse, wekelijkse en jaarlijkse loonarbeidritmes werken. De meeste mensen volgen deze ritmes met alle consequenties die daaraan verbonden zijn klakkeloos (van Bekkum 1998e). Bourdieu vindt het zijn taak als sociaal wetenschapper en als politiek filosoof deze doxa(s) te onthullen. De doxa van gender en etniciteit in socialisatie van mannelijkheid (en vrouwelijkheid) is, zo vermoed ik, indringend, groot en complex.

Mehmet, de betrokken andere jonge mannen, de sergeant en ik als arbeidstherapeut in de psychiatrie zitten in een 'verhaal', in een script dat bestaande machtverhoudingen bevestigt en stabiliseert. Wij 'disciplineren' Mehmet tot nationale Nederlandse properties en laten weinig ruimte voor andere culturele scripts zoals de Turkse. Mannelijke dominante machtsverhoudingen blijven intact. Het groepsgebonden geïnvesteerde sociale en economische kapitaal, zoals geformuleerd door Bourdieu, waarin macht is geaccumuleerd blijft in tact (2001).

De groeiende variatie aan mannelijkheden ⁶ onder 'oude' Nederlanders (onder invloed van de emancipatie van vrouwen) loopt in de afgelopen halve eeuw vrijwel synchroon aan de exploderende hoeveelheid mannelijkheden onder 'nieuwe' Nederlanders. In de grote steden komt meer dan de helft van de jongens (en van de meisjes natuurlijk) uit families met een migratieachtergrond. Het aantal 'culturele referentiekaders' bijvoorbeeld in Amsterdam waarin jongens en jonge mannen verkeren is meer dan 150. ⁷ Jongens worden de eerste jaren van hun leven voornamelijk gesocialiseerd in de 'eigen etniciteit'. Dit kan ook een Amsterdamse buurtetniciteit zijn, maar ook een Turks, Surinaams, Marokkaans, Afrikaans referentiekader. Hoe groter de 'actieradius' van jongens wordt hoe meer zij met de Amsterdamse lokale 'cultuur en etniciteit' in aanraking komen. Wanneer zij hun adolescentie ingaan (12-18 jaar) komen zij via de TV, op straat, op school ook meer en meer in aanraking met de nationale Nederlandse cultuur en identiteit. Daarvan maken zij zich delen eigen via het verstaan, spreken, lezen en schrijven van de Nederlandse taal en via de straat en de school. Een taal leren, ontdaan van alle normerende uitroepen en debatten, is antropologisch gezien bij uitstek een kenmerk van lid worden van een cultuur.

Dit soort processen van identificatie en internalisering van collectieve identiteiten verlopen lang niet altijd bewust. Met het opgroeien in een gezin/familie van oorsprong in een stad of regio en daarna de Nederlandse cultuur eigen maken is voor alle jongens in Nederland per definitie een eigen maken van en schakelen tussen meerdere culturele referentiekaders. Het leren spreken en verstaan, lezen en schrijven van ABN is niet voor niets de belangrijkste graadmeter voor integratie. Taal en de functies van taal in cultuur in antropologische zin vormen de kern van processen van cultuuroverdracht en reproductie. Omdat de Nederlandse cultuur het omvattende kader is wat alle jongens (kunnen) gaan delen is het van doorslaggevend belang meer te weten van kenmerken van onze nationale identiteit. Onder andere onder de druk van destabiliserende gevolgen van de grote migratiestromen in nog geen halve eeuw verscheen de laatste tien jaar een stroom van boeken en stormvloed van artikelen die de nationale identiteit en Nederlandse cultuur tot onderwerp hebben (Couwenberg 1994, RMO 1999, 2000, Vuistje & van der Lans 1999). Het eind 2006 uitgebrachte canon voor geschiedenisonderwijs op basisscholen van een door de regering ingestelde commissie o.l.v. Frits van Oostrom is het sterkste signaal van een behoefte aan culturele zelfreflectie en aan een steviger collectieve identiteit (2006). Een boeiende, antropologische hypothese uit deze stroom van collectief navelstaren kan zijn: hoe meer autochtone Nederlanders dagelijks met medeburgers uit niet-Nederlandse culturen geconfronteerd worden hoe meer de behoefte aan een sterker collectief zelfbeeld toeneemt (van Bekkum 2004). Synchroon aan de stroom Nederlandse publicaties hierboven verschenen feministische en antropologische studies die hegemonistische dominante mannelijkheden, dominante groepen en 'witte mannelijke norm' in de Nederlandse samenleving problematiseert (Essed 1980, Connell 1996, Tiger 1999, Bourdieu 2001, Gowricharn 2002, Trienekens 2004).

Alle mensen gemeenschappen socialiseren meisjes tot vrouw en jongens tot man om de reproductie van volgende generaties veilig te stellen. Initiatierituelen zijn dwingende genderformerende markeringen in tijd en ruimte en zorgen ook dat jongens en meisjes volwaardige leden van de gemeenschap worden. Rites de passage zijn daarmee ook inburgeringsstructuren. Differentiatie van en de wisselwerking tussen inburgerende- en gendervormende aspecten van volwassen worden (van jongens en meisjes) in Nederland nu, kunnen een nieuwe impuls geven aan genderstudies en etniciteit ((Longman 2003). Antropologisch gezien zijn deze 'oude structuren' ontwikkeld gedurende vele millennia in 'oorspronkelijke culturen'. 'Deconstrueren' van rites de passage en vertalen van de 'werkzame bestanddelen' naar urbane multiculturele settingen in natie-staten in Europa kan van groot belang zijn voor begrijpen en voorkomen van gewelds- en seksuele grensoverschrijdingen door jongens en jonge mannen (van Bekkum 2006). En daarmee voor de huidige seks-, gewelds- en veiligheidsproblemen veroorzaakt door en onder jonge mannen in Nederland.

Disciplineren moet en is een noodzakelijk kwaad: Michel Foucault

Jonge mannen worden in rites de passage dwingend gesocialiseerd in mannelijke, ethische en sociale waarden en normen. Antropologisch gezien durf ik de stelling aan dat geen enkele samenleving zonder dwingende socialisatie van nieuwe generaties meisjes en jongens op langere termijn kan blijven bestaan. Hormonale en biologische impulsen, nog meer bij jongens dan bij meisjes, vragen om indringende didactische kanalisering. Rites of passage vormen in tribale

samenlevingen de kroon op het werk van socialisatie. Vooral jongens worden op indringende wijze geconditioneerd om met hun mannelijke energie een bijdrage te leveren aan het voortbestaan van de gemeenschap. En dat is niet alleen voor nageslacht zorgen. Om een volwaardige man te worden is veel meer nodig zoals sociale en emotionele vaardigheden die in elke situatie weer anders moeten worden ingezet. In Westerse ogen van nu krijgen meisjes en jongens in hun primale initiatie weinig kans zichzelf te ontplooiën.

De kloof tussen de kleinschalige oorspronkelijke samenlevingen is echter minder groot dan we geneigd zijn te denken. Indien tijdens een initiatie de individuele eigenschappen en talenten van de jongen of het meisje niet betrokken wordt in de kanalisering van driften en emoties komt geen stabiele volwassen persoonlijkheid tot stand. En ook in onze in West-Europese samenlevingen is sprake van onontkoombaarheid en dwang in lid worden van een cultuur en samenleving. In het dagelijkse taalgebruik maar ook in de pedagogiek en psychologie is hiervoor beperkt aandacht. Het is een blinde vlek. Je kunt zeggen dat het antropologisch perspectief onvoldoende plaats heeft en/of krijgt. Iedere jongen en meisje dat opgroeit in onze samenleving leert een taal, internaliseert waarden en normen, leert zich volwassen te 'gedragen'. Dat zijn allemaal kenmerken van lid worden van een 'cultureel systeem': van enculturatie. Wie onvoldoende de 'codes kent' heeft problemen op school, op straat in de sport en op het werk. Er is veel meer sociale controle dan het dominante discours ons wil doen geloven. Kinderen en jongeren worden elke dag gedisciplineerd. Zij leren hun impulsen controleren en in een bepaalde vorm te gieten. In de termen van Norbert Elias (zie onder) ontwikkelen meer zelfdwang.

Disciplineren is een vorm van drift en instinct kanalisering. Volgens de Franse filosoof Foucault is disciplineren een belangrijk cultureel patroon in het ontstaan en functioneren van West-Europese natie-staten. Hij onderzoekt de ontstaansgeschiedenis van de gevangenis en ziet parallellen met opkomen en functioneren van psychiatrische inrichtingen (2001). De overeenkomst tussen penitentiaire en psychiatrische inrichtingen ligt in de disciplineren om (weer) goed functionerende burgers van hen te maken. Tijdelijk uit het publieke domein gehaald, wordt de gedetineerde, die steeds vaker ook psychiatrisch patiënt is, voortdurend bekeken en begeleid op weg weer een plaats in te nemen in de samenleving. De koepelgevangnissen in Arnhem, Haarlem en Breda zijn voorbeelden van een 'panoptische constructie': hoe alle gevangenen vanuit één positie in de gaten gehouden kunnen worden. De overheid en haar vertegenwoordigers in de negentiende eeuw begrepen heel goed dat disciplineren van het gewone volk een dringende noodzaak was. Zij ontwikkelen een 'alziend oog' dat steeds meer binnendringt in de privé werelden van burgers (Foucault 1986, de Wit en Westerink 1994).

Er ontstond rond 1800 onder invloed van de industrialisatie in Engeland en Frankrijk bij de sterker wordende klasse van kapitaalkrachten en burgerij het idee van beschaven (disciplineren) van mensen uit lagere klassen tot goede burgers (arbeidskrachten). Het gewone volk moest klaargestoomd worden om te gaan werken in voorheen onbekende grote fabrieken met massaproductie. Daar heerste een ijzeren tucht en waren lange werkdagen van 10 tot 14 uur aan de orde van de dag. Het kostte de ondernemers, overheden en politie grote moeite en meer dan twee generaties om het deze mensen in een patroon van loonarbeid, 6 dagen per week ongeschoolde handarbeid verrichten, te krijgen (Achterhuis 1984, van Bekkum 1998e). De oude gevangnissen, tuchthuizen met gemeenschappelijke opsluiting, waren in de ogen van de machthebbers ongeschikt om de toekomstige fabrieksarbeiders te kunnen disciplineren. De gevangenen leefden in die gevangnissen dicht op elkaar, stookten elkaar op, hadden homoseksuele contacten, en brachten elkaar nog meer op het verkeerde (criminele) pad. Het idee van de koepelgevangenis bood volop mogelijkheden om mensen permanent te observeren en te disciplineren. Disciplineren heeft tot gevolg dat individuen zonder bestraffing, dus vóór overtreding van de norm, gehoorzaam worden of blijven aan de wet. Niet de wet zorgt voor handhaving van orde en discipline, maar disciplineren zorgt voor handhaving van de wet. Dit idee overlapt wat wij in Nederland gewetensvorming noemen en wat Elias zelfdwang noemt.

Foucault stipt wel een belangrijk aspect aan dat ik hier niet verder kan uitwerken maar dat grote invloed heeft op de seksesocialisatie van jonge mannen (en vrouwen) in Nederland. Dat betreft de pervertering van de seksualiteit in de processen van disciplineren (1984). Die pervertering vindt haar oorsprong in de ontstaansgeschiedenis en structuur van het christendom. Ten opzichte van nagenoeg alle monoculturele (stam) samenlevingen kenmerkt de Europese cultuur zich door een indringend taboe op genot en op het sacrale in de seksualiteit (Slavenburg 1996). Natie-staten hebben de machtsstructuren van de kerk deels overgenomen en daarmee de pervertering van de seksualiteit geïnternaliseerd. Natie-staten zijn volgens Elias organisatiestructuren waarin een aantal machtsbronnen, zoals geldstromen via belastingen, geweld via het leger en oriëntatie/zingeving via de media, zijn gecentraliseerd en gemonopoliseerd (Elias 2002). Foucault heeft zich toegelegd op de invloed van de staat op het gedrag individuele burgers via maken van wetten en uitvoering daarvan door leger en politie onderzocht. Hij ziet in negatieve invloed van machtsstructuren vooral het voor de individuele burgers verborgene van disciplineren. In de buitenwereld zijn het tijdelijk 'uitsluiten' in psychiatrie en gevangnissen van 'afwijkende burgers' zichtbare manifestaties van disciplineren. Maar in onze 'binnenwereld' en onze lichaamsbeleving als man of vrouw heeft disciplineren ook grote gevolgen. Paglia (1993) en Oosterling (1987) onthullen hoe bij mannen en vrouwen die disciplineren doorwerkt. We weten antropologisch gezien nog weinig hoe bij jongens en jonge mannen de internalisering van die specifieke seksuele West-Europese 'make up', een cultureel script' verloopt en gestalte krijgt.⁸

Civiliseren en ritualisering van geweld

Elias' concepties over geweld, geweldsmonopolie en '*Affecthaushalt*' in West-Europese natie-staten waaronder Nederland zijn onmisbaar voor het begrijpen van de 'sociogenetische' functies van het leger en van disciplineren van '*Angriffslust*' bij mannen (2002). Volgens het perspectief van Elias is het gebruik van lichamelijk geweld in Nederland verregaand gemonopoliseerd door de staat en mag alleen worden uitgeoefend door politie en het leger. Als voorbeeld neem ik de Verenigde Staten van Amerika. Het geweldsmonopolie van de overheid daar is altijd zwakker geweest dan in (West-) Europa. De veel hogere aantallen doden door schietincidenten (ook in contact met de politie) is gerelateerd aan de grotere speelruimte om wapens te mogen bezitten en te gebruiken. De kracht van Elias' perspectief ligt in de directe wisselwerking die hij aantoonde tussen de mate van geweldsmonopolisering door de staat/overheid en de individuele gevoelshouding van (mannelijke) burgers. Elias demonstreerde op plausibele wijze dat in West-Europa de laatste eeuwen vanuit een traditionele *Fremdzwang* (sociale controle) bij een groeiend aantal burgers een sterkere *Selbstzwang* is ontstaan op het toegeven aan vechtlust impulsen (2002). Waar ik in dit artikel op aan wil sluiten is de gevoelshouding van jonge mannen die in het leger werkzaam zijn. Hoewel Elias onmisbaar is om de rol van het leger en die van dienstplicht en beroepsmilitair te verklaren heeft zijn verklarend kader gebreken. Zo heeft zijn 'gevestigden-buitenstaander' model onvoldoende aandacht voor etnische en culturele verschillen die onder jonge mannen in het leger en in huidige stedelijke contexten een grote rol spelen (van Bekkum 1999a). Het leger en politie zijn niet voor niets mannenbolwerken. Die instituties zijn de laatste domeinen in onze samenleving waar geweld (spanning en avontuur) mag worden uitgeoefend. Maar van avontuur en een initiatie in manwording komt bij jonge militairen en politieagenten naar zoeken weinig terecht (van Bekkum 1998b). Integendeel, bureaucratie en strakke hiërarchie voeren als het erop aan komt meestal de boventoon. Een militaire loopbaan roept de verwachting op van samen vechten voor een goede zaak met de daarbij behorende sterke samenhang van bij elkaar horen en op elkaar kunnen rekenen. Deze ervaringen vormen de basis van reproductie van bepaalde mannelijkheden.

Intensieve sportbelevingen (in teamverband) kanaliseren en ritualiseren geweld en seksimpulsen waarschijnlijk effectiever dan een militaire loopbaan. Testosteron maakt jonge mannen seks- en vechtlustig. Velen van hen willen onbedwingbaar rivaliseren mede om de gunsten van meiden. Individuele en teamsporten vormen belangrijke vervangers en uitlaadkleppen voor de vechtlust van jonge mannen in onze gepacificeerde samenleving. Elias en Dunning beschreven deze verschuiving naar sport in het Europese proces van 'civilisering' op indrukwekkende wijze (1986).

Zelfdwang als specifieke West-Europees cultureel patroon is een vorm van kanalisering van gewelds- en seksuele impulsen die elke nieuwe generatie weer in jonge mannen tot stand moet worden gebracht. Die vorm van cultuuroverdracht van de ene naar de volgende generatie wordt door beleidsmakers, onderzoekers en media weinig tot niet antropologisch benaderd. Antropologie en antropologen ontvingen de afgelopen 150 jaar en ontvangen nog steeds prachtige legaten aan cross-culturele kennis van kleinschalige oorspronkelijke samenlevingen. Wanneer we dit zouden vertalen naar multiculturele problemen in onze steden doen wij recht aan degenen waarvan we leerden. En helpen we onszelf. In dit geval jongeren en in het bijzonder onder jongens en jonge mannen op zoek naar volwassen mannelijke identiteiten. In sterk gepacificeerde en feminiserende samenlevingen zoals de Nederlandse kunnen uitbarstingen van collectief geweld door jonge mannen rond voetbal, disco's en andere evenementen geduid worden als uitingen van machteloze mannen die hun (mannelijke) identiteit onvoldoende kunnen (re)produceren. Deze duiding geeft aan voetbal- en ander zogenaamd 'zinloos' geweld wel degelijk een 'zin'. En biedt kansen om deze problematiek anders en effectiever te benaderen.

Culturele codes in lichamen geschreven

Volgens Elias, Bourdieu en Foucault is 'cultuur opgeslagen in het lichaam'. Enculturatie is een internaliseren in het lichaam van habitus, van disciplineren en van zelfdwang. Alle drie hebben daar een iets andere insteek in. Maar in een heterogene, plurale of multiculturele samenleving lopen persoonlijke verhalen en collectieve (culturele) scripts nooit helemaal synchroon. Zeker voor Koen, Mark en Mehmet niet. Zij lopen vast in een mannelijk 'socialiserend' systeem bij uitstek. Ook buiten het leger zijn zij waarschijnlijk niet de enige in Nederland. Veel jongens en jonge mannen uit alle groepen lopen vast in de onverenigbare spanningen tussen persoonlijke en collectieve scripts. Mehmet's situatie mag er dramatisch uitzien maar ook jonge mannen uit de regio zoals Koen, maar ook uit religieuze christelijke minderheden maken pijnlijk kennis met destructieve vormen van uitsluiting. Mijn these is dat vooral in stedelijke settingen individuele, familie, groeps- en nationale systemen culturele scripts overdragen waarin jongens regelmatig tegengestelde boodschappen krijgen. Dat levert voor hen regelmatig onoverkomelijke spanningen op. En dat creëert weer wat wij a-sociaal en afwijkend gedrag op. Het zou wel eens het tekort aan explicietheit van de scripts op verschillende niveaus van sociale verbanden, maar vooral van het collectieve nationale script kunnen zijn die veel onnodige spanningen veroorzaakt. Wanneer we oudere en recentere macro-narratieven zoals de christianisering, civilisering, disciplineren en nationalisering bezien heeft een jonge man veel werk om deze te 'verlichamen', om volwassen man en volwaardig burger te kunnen worden. Bourdieu spreekt van 'habitus' en van 'socially informed bodies'.⁹ Op de site van de Engelse socioloog Tony Fitzgerald paraphraseert hij Foucault als volgt:

“The body is the irreducible upon which discourses and disciplinary powers ‘inscribe’ meaning. We might use the anthropologists term of ‘scarification’ here. For Foucault this scarification of the body operates both on the surface of the body as well as within the body....on the mind, on the internal organs such as the ‘mind’ and ‘consciousness’. However Foucault suggests that this scarification or inscribing, does not have to operate firstly via the conscious awareness of the individual subject: ‘..power relations can materially penetrate the body in depth without depending on the mediation of the subject’s own representations. If power takes hold of the body, this isn’t through it having first to be interiorised in people’s consciousness.’ Thus individuals do not need to ‘be aware’ or ‘conscious’ of the operations of the inscribing discourses. Such ‘scarification’ works as it were ‘behind individuals’ backs’!..” (see www.sociologyonline.co.uk)⁽¹⁰⁾

Bespreking casuïstiek

Een kernthese in mijn promotieonderzoek zal zijn: Of wij Nederlanders gezamenlijk voldoende in staat zijn bij nieuwe generaties jonge mannen (biologische) seks- en vechtlustimpulsen tot sociaal acceptabel gedrag te kanaliseren (van Bekkum 2002b)? Indien het antwoord op de these nee is kunnen bevindingen uit dat onderzoek mogelijk een deel van de onveiligheid verklaren die samenhangt met gedrag van jongens en jonge mannen in Nederland. Seksuele impulsen en rivalisering, competitie, dynamiek rond rangordes zijn de twee sterkste biologische impulsen bij mannelijke zoogdieren waaronder mensen mannen. Tussen 12 en 15 jaar ondergaan jongens een testosteron explosie die hen seks- en vechtlustig maakt (Delfos 2001). Deze evolutionaire krachten zijn vanuit overlevingsperspectief gezien noodzakelijk om volgende generaties te reproducen. Via enculturatie (inburgering) en socialisatie (opvoeding) worden die krachten bij elke generatie opnieuw in jongens en meisjes tot gewenste internalisering en gedrag geconditioneerd. Bij jongens en (jonge) mannen is die conditionering in ons dagelijks leven zichtbaar in allerlei processen van ‘ranking’.

Ranking is de centrale sociale dynamiek onder jongens en onder mannen. Zij meten zich voortdurend met elkaar in allerlei situaties. De etholoog De Waal en anderen ziet in de overall aanwezige dynamiek van rangordes onder mannelijke en vrouwelijke zoogdieren die in groepen leven de functies van spanningsontlading en van conflictmanagement (de Waal 2005). De inzet en spelregels zijn bij vrouwtjes en mannetjes verschillend maar vullen elkaar aan waardoor (cyclische) reproductieve processen op gang blijven. Door regelmatig de rangordes (plaats en hiërarchie in de groep) onder elkaar te testen en herordenen ontstaat rust en stabiliteit waardoor het samenleven in een groep over langere tijd continuïteit krijgt. In elke context waar ik met andere mannen verkeer kan de rangorde anders zijn door een andere inzet en meestal ook door andere spelregels in die ‘mannenwereld’. Hoe minder het aantal ‘werelden’ is waarin ik als jongen en als man functioneer hoe minder ik hoef te schakelen tussen deze ‘rangordespellen’. Winnen en verliezen is van levensbelang ook buiten de sport. Identiteit, egosterkte, kansen/keuzes in mijn carrière, kansen/keuzes in vinden van een vriendin en mijn toekomstperspectief hangen van ‘ranking’ uitkomsten af. In menselijke groepen moeten jongens en meisjes die complexe taken en codes in een intensief zoekproces nog leren. Daarom zijn jongens vaker en indringender dan volwassen mannen bezig met aftasten, grenzen zoeken en met elkaar meten. Als reproductieve man (15-45 jaar) is het niet goed mogelijk je aan deze indringende processen te onttrekken tenzij

a) je zoveel mogelijk geïsoleerd van andere mannen leeft

b) je genoeg neemt in elke situatie een plaats toegewezen te krijgen in de rangorde.

Biologie en cultuur zijn, net zoals bij meisjes, bij jongens en mannen zeer nauw vervlochten. Een effectieve sekse-socialisatie (*genderformation*) bij jongens heeft in elke samenleving als belangrijkste doel hun seks- en vechtlust tot sociaal passende acceptabele vormen te kanaliseren. Alle menselijke gemeenschappen en samenlevingen hebben meer of minder effectieve structuren om dit te doen. Via cultuurvergelijking tussen primale samenlevingen hebben antropologen zichtbaar gemaakt dat initiaties, als een van de rites de passage, onder andere die functie vervullen. Rites de passage zijn duizenden jaren oud en mondiaal wijdverbreid (van Gennep 1906). Een deel van de psychoanalytische en psychologische literatuur schildert initiaties af als ‘primitief, barbaars en achterhaald’. Vooral Freud's Totem en Taboe (1907) en het werk van Erik Erikson (1958) hebben bijgedragen aan het ‘nieuwe taboe’ dat wij in het Westen niets kunnen leren van oorspronkelijke culturen. Vanuit antropologisch perspectief openen studies van initiatierituelen een indrukwekkend historisch en cultuurvergelijkend venster op de rijkheid aan antwoorden in menselijke groepen op meer of minder effectieve vormen van sekse-socialisatie tijdens de levensfase waarin meisjes én jongens vruchtbaar worden (Mead 1949, Eliade 1958, Young 1969, Turner 1969, La Fontaine 1972, Cohen 1979, Rasing 1995, 2003, Steegstra 2004).

In onze individualiserende samenleving is weinig aandacht en ruimte voor de noodzakelijke en onontkoombare werking van processen van socialisatie en enculturatie. Om lid te worden van een groep dien je te voldoen aan een aantal voorwaarden. Jongens worden in hun gezin van herkomst, op school, op straat en op hun werk geconfronteerd met allerlei sociale en culturele codes waaraan zij niet of nauwelijks kunnen ontsnappen. Daarom is mannelijke volwassenwording balanceren op het scherp van de snede tussen individuele verlangens-behoefes en de sociale controle van de gemeenschappen en Nederlandse samenleving waarin een jongen leeft, woont en werkt (van Bekkum 2002b, 2004). Om als volwassen man sociaal en maatschappelijk in Nederland erkend te worden dien je aan een complex samenhangend systeem van waarden en normen te voldoen. De daaruit volgende codes en gedragingen zijn contextueel gebonden. Als je niet goed aansluit word je geheel of gedeeltelijk niet geaccepteerd.

Antropologisch gezien vormt het grootbrengen van nieuwe generaties meisjes en jongens tot ‘reproductieve’ stabiele paarvorming die zelf weer kinderen krijgen/grootbrengen een drijvende kracht (*driving force*) in families en gemeenschappen. Goede begeleiding en socialisering in de periode waarin meisjes en jongens vruchtbaar worden is daarbij cruciaal. Als bij een of meerdere jongeren in een kleinschalige gemeenschap dat ‘individuatieproces’ (zoals het nu in de pedagogiek en psychologie heet) onvolledig lukt, heeft de hele gemeenschap een probleem. De Nederlandse pedagoog Koops beweert dat onvoldoende ‘affectieve’ en effectieve afstand tussen ouders en kinderen leidt tot ‘gemankeerde volwassenheid’ bij een groeiend aantal jongeren én volwassenen wat tot allerlei familiale en sociale spanningen leidt (2000). De dichter en schrijver Robert Bly schreef in 1996 een studie over ‘*The Sibling Society*’ waarin hij ‘gestokte volwassenwording’ als cultureel kenmerk van de Verenigde Staten plausibel probeert te maken. In een artikel schreef ik in 1992:

‘...Een volk dat onder druk van haar natuurlijke omgeving leeft, zoals de traditionele Inuit (Eskimo’s) in Canada, de Kung! in Namibië en de oorspronkelijke Aranda in Australië kan het zich niet veroorloven om grote fouten te maken bij de socialisatie van de nieuwe generatie. Zij kunnen niemand missen. De dood van een echtgenoot betekende in de traditionele Inuit cultuur overgeleverd te zijn aan de rest van de toch al kleine gemeenschap. Wanneer niet snel een nieuwe echtgenoot gevonden werd was honger niet ver weg (zie Briggs, 1978). Dropping out, verslaving, gewelddadigheid, suïcide van adolescenten zal in een dergelijk cultuur als een directe bedreiging van het voortbestaan van de stam beleefd worden. Een toegeevende houding tegenover dit gedrag van jongeren leverde grote risico’s op, terwijl aan de andere kant repressie van de bij de adolescentie horende emotionaliteit en overactiviteit leidde tot onvolwaardige deelname aan het collectief. Hoe gaan ouders in deze culturen dan om met adolescentie? Cultureel antropologen hebben hierover veel materiaal verzameld en gsystematiseerd (zie Van Gennep, 1908). Een deel daarvan is al verwerkt en wordt gebruikt in integratieve vormen van hulpverlening (zie Van der Hart, 1978). Maar voor integratieve vormen van adolescentenzorg ligt nog een schat aan materiaal te wachten om in praktijk te worden gebracht (zie Obbeyesekere, 1990). Rituelen en initiatie spelen daarbij voor adolescenten een grote rol...’ (van Bekkum 1992, 58)

Conclusie

De antropologie met zijn rijke erfgoed aan etnografiën en theoretische inzichten meestal direct ontwikkeld vanuit empirie heeft veel meer te bieden om processen in onze multiculturele samenleving te verkennen en te analyseren dan tot nu toe gebeurt. Vooral in processen van grootbrengen en volwassenwording van nieuwe generaties meisjes en jongens ligt een enorm terrein braak waar beleidsmakers en politici op wachten. Maar een stem krijgen in de multiculturele arena zoals Arie de Ruiter het formuleerde is niet simpel (2001).

Involed krijg je door sterkere organisatie en profilering van de discipline en het vak antropologie als cultuurvergelijkende en toegepaste wetenschap.¹¹

Cultuur, als het complex van processen die reproductieve krachten en continuïteit in gemeenschappen waarborgt, draait om voortdurend collectief zoeken van evenwicht. Een van die processen is dat te grote disciplineren, ‘beschaving’ en onderdrukking van seks- en vechtlust de reproductieve kracht en energie van jongens en mannen onder druk zet (van Bekkum 2001, 2002b). Mijn these hier is dat in Nederland verhoudingen tussen mannen en vrouwen, antropologisch gezien, uit balans zijn. Alle mannen zijn op een bepaalde manier in crisis onder andere door hun onvermogen collectief te reageren op de vrouwenemancipatie die ook onder allochtone vrouwen snel op gang is gekomen (1998d, Tiger 1999). Ik richt mij daarbij voornamelijk op de gevolgen daarvan voor jongens en jonge mannen. Vrouwen en meiden, ook allochtone, doen het namelijk goed en gedragen zich, in vergelijking met jongens, netjes en succesvol. Met jonge mannen en jongens lijkt van alles mis. Bijvoorbeeld in hun partnerschap met geëmancipeerde vrouwen, in hun rol als kostwinner-zorger, in huiselijk geweld, in criminaliteit, in voetbalgeweld, in zinloos geweld, in schoolprestaties en in schooluitval, in seksuele intimidaties, in terroriseren van de buurt, in racistisch gedrag en in terroristische dreigingen. Sekse-socialisatie van jongens in Nederland verloopt, vanuit het hiervoor geformuleerde uitgangspunt van kanalisering van seks- en vechtlustimpulsen, niet effectief.

In het maatschappelijke instituut van de dienstplicht en in het beroep van militair komen in de Nederlandse samenleving een aantal van genderformerende processen op een specifieke manier samen. Daardoor vormen het leger, de opleiding tot en het beroep van soldaat een rijke bron voor veldwerkonderzoek naar mannelijke sekse-socialisatie en naar mannelijke dominantie in Nederland. De verklarende kaders van Bourdieu, Foucault en Elias zijn goed bruikbaar om de lotgevallen van jonge mannen zoals Koen, Mark en Mehmet en anderen te beschrijven en te analyseren. Wat wel nodig is een verheldering en op elkaar afstemmen van de verschillende concepties die deze drie onderzoekers aandragen. Om blinde vlekken in reproducerende processen van mannelijke dominantie, en daarmee van vrouwelijke onderwerping, antropologisch zichtbaar te maken is een etnografische benadering van volwassenwording van jonge mannen bij uitstek geschikt. De in dit artikel beschreven ervaringen van dienstplichtige soldaten met psychische problemen, demonstreren de inburgerende functie van de krijgsmacht voor jonge mannen uit klassengebonden, regionale én migrantengroepen in Nederland. Het laat ook zien dat ogenschijnlijk gevaarlijke, bizarre en vreemde gedrag van jonge mannen zoals Koen,

Mark en Mehmet 'logisch' is. De escalatie van het gedrag en de incidenten had voorkomen kunnen worden en hoeft als 'psychiatrisch' hoeft te worden geduid wanneer een 'klinisch' antropologische invalshoek gehanteerd wordt.

Je zoekt als antropoloog naar *clues* die het vreemde en bizarre begrijpelijk maken in het licht van gebeurtenissen in het verleden van de persoon. Deze procedure lijkt sterk op het doen van antropologisch veldwerkonderzoek in een vreemde stamcultuur die als wetenschappelijke traditie al bijna een eeuw oud is. Het doel in mijn veldwerkonderzoek in de psychiatrie was om vanuit de cultureel antropologische traditie een inventarisatie te maken van gedragsclusters van adolescenten, naast en ter aanvulling van de medisch-psychiatrische en psychologische diagnostische benoemingen. Dit resulteerde in een proces van voortdurende ordening en herordening van (nieuwe) observaties van gedragingen van de door mij begeleide jongeren. Dergelijk onderzoek is arbeidsintensief omdat het 'dubbelen', het herkennen van patronen en deze plaatsen in een benoembaar en overdraagbaar systeem, veel tijd in beslag neemt. Het plaatsen van een patroon in de gezinscontext, de klasse, de regio, de buurt, de opleiding, de etniciteit en niet in de laatste plaats in de maatschappelijke actualiteit vergt bovendien van de onderzoeker een eigen veranderingsproces om een dialectiek tussen subjectiviteit en objectiviteit op gang te houden.

Andere tijden vragen om vernieuwende perspectieven en paradigma's. Een complementaire visie op sekse-socialisatie (*genderformation*) is daar één van (van Bekkum 1998d). Culturele zelfreflectie een andere (van Bekkum 1999a).¹² Door antropologische reflecties op de socialisatie van mannen en hoe zij tot volwaardige Nederlandse burgers worden, worden we bewuster van onze collectieve eigenheid (van Bekkum 2004). Nederland is de afgelopen eeuwen niet zo sterk in verandering geweest als de laatste 50 jaar. Dekolonisatie, ongekende welvaart en nivellering, secularisering en individualisering, emancipatie van vrouwen, seksuele bevrijding en ongekende omvang van migratiestromen zijn enkele macro veranderprocessen. Die macro-ontwikkelingen maken onze samenleving kwetsbaar en (tijdelijk?) instabiel. In dit artikel heb ik geprobeerd aan de hand van 'dienstplichtige jonge mannen' een weinig belicht macroproces zichtbaar te maken dat onze en andere samenlevingen structureel (tijdelijk elke generatie opnieuw) instabiel maakt. De centrale vraag waarvoor wij in multicultureel Nederland staan is: hoe biologische en culturele 'kanalisering' van seks-vechtlustimpulsen bij jonge mannen effectiever te organiseren. Toegepast antropologisch, etnografisch en *gendersensitief* onderzoek is daarin een onmisbare schakel.

Dirck van Bekkum is cultureel antropoloog, begeleider jonge mannen en onderzoeker naar mannelijke volwassenwording

Literatuur

- Achterhuis, Hans, *Arbeid, een eigenaardig medicijn*, Ambo, Baarn, 1984.
- Amersfoort, Herman, *Dienstplicht, draagvlak en democratie, visies op gewapende burgerdienst in Nederland en Europa sinds de 18e eeuw*, Oratie Militaire Geschiedenis, Universiteit Amsterdam, 1995.
- Bekkum, Dirck van, *Kendo in Japan, sport als cultureel-historisch socialisatiepatroon*, verslag van een studiereis, KUN, Nijmegen, 1983.
- Bekkum, Dirck van, *Integratieve socialisatie van jongeren: een interetnisch perspectief vanuit de culturele antropologie*, p. 55-65, in: Interdisciplinariteit in jeugdhulpverlening en adolescentenzorg, P. v. d. Doef (ed), Acco, Amersfoort, 1992.
- Bekkum, Dirck van, *De transitionele wereld van jongeren, Naar een samenhangend intercultureel beleidskader*, Handboek voor Jeugdbeleid, Elsevier Bedrijfsinformatie, Den Haag, 1998a.
- Bekkum, Dirck van, *Beschaafde mensen vechten niet, Jonge mannen: Onbegrepen en Vechtlustig*, Trouw, 8 februari 1998b.
- Bekkum, Dirck van, *Rite de passage ondersteunende structuur bij volwassenwording*, in: Justitiële Verkenningen, 6, 1998c.
- Bekkum, Dirck van, *Het Meervoudig Verband: op weg naar interculturele vormen van mannelijkheid*, in: De Eerste Sekse, Anja Meulenbelt (red), Van Gennep, Amsterdam, 1998d.
- Bekkum, Dirck van, *Leisure, Play and Work in Urban Settings: Search for Liminal Experiences in Male Adolescents*, in: Leisure, Time and Space: Meanings and Values in people's lives, Sheila Scraton (ed.), Special Issue Leisure Studies Association, nr. 57, 1998e.
- Bekkum, Dirck van, *To Belong and To Be Different: Balancing National and Ethnic Loyalties in Male Adolescents*, in: Dominant Culture as a Foreign Culture: Dominant Groups in the Eyes of Minorities, J. Mucha (ed.) East European Monographs, Columbia University Press, 1999a.
- Bekkum, Dirck van, *De man als loser*, Psychologie Magazine, november/december 2000.
- Bekkum, Dirck van, *Mehmet en zijn maten, het monsterverbond tussen mannelijke en nationale dominantie*, in: Lover: Tijdschrift over feminisme, cultuur en wetenschap, vol 9, 2, 2002a.
- Bekkum, Dirck van, *Gevraagd: Transitierituelen voor inburgering van jonge mannen*: Kwalon tijdschrift voor kwalitatief onderzoek, vol 7, nr 2, p. 13-18, september 2002b.
- Bekkum, Dirck van, *Coping with Pain of Life and Other Vulnerabilities, Bodily Experiences and Craving for Integrating Narratives Among Young Males in the Netherlands*, unpublished paper presented at congress Medische Antropologie 'Kwetsbaarheid en lichamelijke', december 2002, Antwerpen, 2002c.
- Bekkum, Dirck van, *Nederlandse identiteit als basis voor burgerschap: een antropologische visie*, in Civis Mundi, januari 2004.
- Bekkum, Dirck van, *Making Manhood, Translating the Primal Paradigm into Urbans Programs, Rites of Passage Programs for Boys in Multicultural Contexts*, Boyhood Studies, vol. 1, 1, 2006 (in voorbereiding)
- Binsbergen, W.M.J. van, 1999, 'Culturen bestaan niet': *Het onderzoek van interculturaliteit als een openbreken van vanzelfsprekendheden*, rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar 'grondslagen van interculturele filosofie', Faculteit der Wijsbegeerte Erasmus Universiteit Rotterdam, 1999.
- Blok, Anton, *Honor and Violence*, Polity Press, Cambridge, 2001.
- Bly, Robert, *The Sibling Society*, Addison-Wesley, New York, 1996.
- Bourdieu, Pierre, *Masculine Domination*, Polity Press, Cambridge, 2001.
- Bourdieu, Pierre, *The Logic of Practice*, Polity Press, Cambridge, 1990.

Cohen, Yehudi A., *Childhood to Adolescence, legal systems, and incest taboos*, Aldine Publishing Company, Chicago, 1964.

Connell, Robert 'Masculinities, Polity Press, London, 1996

Couwenberg, S.W. *Nationaliteit en Nationalisme: Bron van integratie en desintegratie*, SDU, Den Haag, 1994.

Delfos, Marianne, *Kinderen en gedragsproblemen; een bio-psychologisch model met richtlijnen voor diagnostiek en behandeling*, Swets & Zeitlinger, Lisse, 2001.

Devereux, George. (1967). *From anxiety to method in the behavioral sciences*. The Hague: Mouton & Co.

Devisch, R. & Boeck F. de (1989). *Arts en Patiënt: naar een holografische relatie*. Medische Antropologie, 1, p. 34-48.

Eck, Clementine van (2002) *Purified by blood, Honour Killings amongst Turks in the Netherlands*, UAPress, Amsterdam.

Eliade, M. *Rites and Symbols of Initiation: The Mysteries of Birth and Rebirth*, Harper, New York, 1958/1977.

Elias, Norbert, *Het civilisatie proces*, Boom Amsterdam, 1939/2002.

Elias, Norbert & Eric Dunning, *The Quest for Exitement, Sport and Leisure in the Civilizing Process*, Basil Blackwell, Oxford, 1986.

Erikson, Erik, *Het Kind en de Samenleving*, Spectrum, Utrecht, 1958.

Essed, Philomena. *Inzicht in alledaags racisme*, Uitgeverij Het Spectrum, 1991.

Freud, Sigmund, *Totem und Tabu*, Fischer, Frankfurt am Main, 1914.

Gennep, Arnold van, *The rites of passage*, Londen, Routledge and Kegan, 1908/1960.

Gomperts, W.J. *Een psychoanalyse van massaal geweld. Proces*, Tijdschrift voor berechting en reclassering, 82, 3, 118-124, 2003.

Gomperts, W.J. *Het psychisch vermogen tot georganiseerd massaal geweld*, Medische Antropologie, 17, 2, 181-191, 2005.

Gowricharn, Ruben S. (2002). *Het omstreden paradijs. Over multiculturaliteit en sociale cohesie*. Utrecht: Forum.

Fitzgerald, Tony, Embodiement, see www.sociologyonline.co.uk, 2001,

Fontaine, J.S. la (ed) *The Interpretation of Ritual*, Essays in Honour of A.I. Richards, Tavistock, London, 1972.

Foucault, Michel, *Discipline, Toezicht en Straf*, Groningen: Historische Uitgeverij, 2001;

Foucault, Michel, *De wil tot weten, Geschiedenis van de seksualiteit*, drie delen Nijmegen: SUN, 1984.

Foucault, Michel, *Geboorte van de kliniek, Een archeologie van de medische blik*, Nijmegen: SUN, 1986.

Koops, W., *Gemankeerde volwassenheid. Over eindpunten van de ontwikkeling en doelen van de pedagogiek*. Houtem/Diegem, Bohn Stafleu Van Loghum, 2000.

Longman, Chia, *De culturele constructie van gender, genderflexibiliteit culturele variaties in mannelijkheid en vrouwelijkheid*, Antenne juni 2003. zie <http://www.uvv5/pub/cante/nman/pdf/gender.pdf#search=%22margaret%20mead%20vrouwelijkheid%22>

Morinis, A., *The Ritual Experiences: Pain and the Transformation of Consciousness in Ordeals of initiation, Ethos*, 14, 1986, p. 150-174.

Oosterling, Henk, *De opstand van het lichaam. Over verzet en zelfverving bij Foucault en Bataille*, Sua Amsterdam, 1987.

Oostrom, Frits van en anderen, *De canon van Nederland: vijftig vensters op toen en nu*, Instellingsbesluit Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon, 1 september 2005.

Paglia, Camille, *Het seksuele masker. Kunst, seksualiteit en decadentie in de westerse beschaving*, Amsterdam, Prometheus, 1993.

RMO, Nationale identiteit in Nederland, rapport Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, SDU, Den Haag, 1999.

RMO & PBN, Het belang van ambities, Verslag conferentie nationale identiteit in Nederland, Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling en Platform Beeldvorming Nederland, Den Haag, 2000.

Ruiter, Arie de, (2001) *De multiculturele arena, oratie*, Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg, 2001.

Rasing, Thera, *Passing on the Rites of Passage. Girls' Initiation Rites in the Context of an Urban Roman Catholic Community on the Zambian Copperbelt* 1995 (African Studies Center Research Series, Nijmegen).

Slavenburg, Jacob, *De mislukte man, Vrouw en sexualiteit in het christendom*, Alpha, Zuthpen, 1996.

Steegestra, Marijke, *Resilient Rituals: Krobo initiation and the politics of culture in Ghana*, LIT Verlag (Münster) 2004.

Tiger, Lionel, *The Decline of Males*, Random House, New York, 1999.

Turner, Victor, *The Ritual Process*, Aldine, Chicago, 1969.

Vuistje, Herman, & Jos van de Lans, *Typisch Nederlands* (1999) Pandorra, Amsterdam.

Waal, Frans de (2005) *De aap in ons, waarom we zijn wie we zijn*, Contact, Amsterdam.

Wit, Gerrit de, en Harry Westerink *Het alziend oog* De Peueraar 44, april 1994, <http://www.gebladerte.nl/00735p44.htm>

Young, F.W., *Initiation Ceremonies: A Cross-Cultural Study of Status Dramatization*, Bobs-Merril, New York, 1965.

¹ De auteur werkt aan een promotieonderzoek waarin hij onderzoekt hoe jongens volwassen mannen en volwaardige burgers worden in Nederland waar culturele en genderrollen sterk in verandering zijn.

² In zijn promotieonderzoek hij hoe jonge mannen volwaardig burgerschap en volwassen mannelijkheid verwerven en werkt dit thema verder uit.

³ De auteur deed veldwerkonderzoek in de psychiatrie. Dit vond plaats tussen mei 1983 en februari 1990 op de psychiatrische afdeling van een militair hospitaal. Als arbeidstherapeut begeleidde de auteur ongeveer 500 dienstplichtigen, de meesten afkomstig uit de landmacht, waarvan 96 in het onderzoek werden betrokken: - regionale etnische achtergrond (Limburgs, Fries, enz.): 36

- ex-koloniale etnische achtergrond (Antilliaans, Surinaams, Indisch): 9

- andere etnische achtergrond (Turks, Spaans, Baskisch, Marokkaans): 8

- dominant Nederlandse achtergrond (stedelijke gebieden, Randstad): 43

Van de geselecteerde jonge mannen worstelden slechts enkelen met zware psychiatrische problematiek en zelfs bij hen was die vermengd met hun volwassenwording. De meesten van de onderzochte jongeren hadden naast hun psychische problematiek duidelijke problemen met hun volwassenwording, al dan niet geluëerd door inspanningen en gebeurtenissen tijdens hun dienstplicht.

⁴ Nationaliteit, etniciteit en identiteit hebben te maken met de "need to belong": een universeel menselijke neiging ergens bij te horen, zoals antropologen dat hebben ontdekt. Iets wat we daar meestal niet of moeilijk mee in verband brengen, en zelfs als een paradox zien, is de "need to be different". Om als persoon en als groep je identiteit te bewaren weegt iedereen voortdurend af hoe erbij te horen en tegelijkertijd anders te zijn. Dit geldt ook voor groepsprocessen en collectieve identiteiten. In dit concept zijn evolutionaire premissen van genetische isolatie en productie van diversiteit vervat. Deze kern van menselijk identiteitshandelen werkte ik antropologisch uit in aansluiting op het werk van Norbert Elias, Claude Levi-Strauss, Edward T. Hall en Frederik Barth. (van Bekkum 1999)

⁵ Volwassen wordende mannen internaliseren allerlei (positieve en negatieve) mannelijkheden, waardoor zij een belangrijke onderzoeksgroep vormen om dominante mannelijkheden te onthullen. Zie ook: Dirck van Bekkum, *Mannelijkheid en etniciteit*, Het Meervoudig Verband: op weg naar interculturele vormen van mannelijkheid, in: *De Eerste Sekse, Meningen over mannelijkheid*, Anja Meulenbelt (red), van Gennep, Amsterdam, 1998

⁶ Robert Connell publiceerde in 1996 'Masculinities' waarin hij m.b.v. het concept 'hegemonic masculinity', ontleend aan o.a. Gramsci, (dominante) mannelijkheden verzamelt en uiteenrafelt via biografien bij mannen in vier maatschappelijke contexten. Hij doet een indrukwekkende poging Europese hegemonische mannelijkheid historisch en descriptief te definiëren.

⁷ Ik mijd in dit artikel de concepties rond multiculturalisme omdat dergelijke constructies van wetenschappers en intellectuelen weinig vruchtbaar en effectief blijken als je veldwerkonderzoek doet in alledaagse contexten van jonge mannen, hun families, lokale en etnische gemeenschappen.

⁸ In een ongepubliceerd paper dat ik presenteerde op een congres georganiseerd door tijdschrift Medische Antropologie 'Kwetsbaarheid en lichamelijke zorg en verzorging, naar een medisch-psychologische antropologie van de menselijke kwetsbaarheid', 13 december 2002, Antwerpen. (zie van Bekkum 2002c)

⁹ Het concept van habitus is een kern instrument in Bourdieu's paradigma. Hij definieert habitus als een systeem van "principes die praktijken voortbrengen en organiseren (doen) én representaties (denken) dat objectief aangepast kan worden aan de uitkomsten (van dat systeem) zonder een bewust richten op doelen of zonder perfectie uit te willen drukken in de handelingen die noodzakelijk zijn om ze te bereiken" (Bourdieu 1990, 53).

¹⁰ Dit 'out of awareness' concept heeft sterk raakvlakken met Bourdieu's 'doxa' concept en met E.T. Hall's conceptie van de 'hidden dimension'.

¹¹ De auteur is sinds 2004 lid van het ABv bestuur als vertegenwoordiger van de Niet Academisch Gebonden Antropologen (NAGA's), heeft een emailnetwerk, een cyclus van netwerkmiddagen opgezet om de profilering van de antropologie te verbeteren. Voor meer informatie zie www.antropologen.nl onder NAGA's.

¹² Daarin concludeerde ik: "...The claim here is that the dominant groups are vulnerable in their (collective) selfreflection needed to cope with all kinds changes a group has to face in order to survive on the long term.... If we, Europeans are not willing to understand our own historical dominance and our own loss of self-reflection springing from it, the United States and other followers of the European blue print of domination will keep on reproducing itself and will not be able to escape this cultural dead-end street. And the chances of dramatic processes in multicultural situations like those of the insulters and Mehmet will increase. This kind of research on balances of power between dominant-dependent groups and the resulting teaching and intervention programs from it are needed today..."